

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MİLLİ KİMLİK MÜBARİZƏSİNİN BƏDİİ ƏKSI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Elnurə Tofiq qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İslam Eynəli oğlu Qəribov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Almaz Əli qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Afət İlyas qızı Rəfiyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsr Cənubi Azərbaycan xalqının tarixində ən keşməkeşli dövrlərdən biridir. Cənubi Azərbaycanda bu əsrdə bir neçə cahanşümul hadisə baş vermiş, İrandakı bütün azadlıq hərəkatları başlanğıcını məhz bu ölkənin tərkibində olan Azərbaycandan götürmüşdür. Səttarxanın lideri olduğu Məşrutə inqilabı (1906-1911), Ş.M.Xiyabani hərəkatı (1919-1920), S.Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan Demokratik Hökuməti (1945-1946), nəhayət 1978-ci il İran İslam İnqilabı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bir sıra hadisələrlə yanaşı, bədii sözün, ədəbiyyatın simasının da nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişməsinə səbəb oldu. Məhz bu hərəkat və inqilablar sayəsində ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada milli şüurun inikası özünü qabarıq şəkildə göstərməyə, milli kimlik uğrunda mübarizə məsələsi poeziyanın əsas mövzuları arasında əhəmiyyətli yer almağa başladı.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda formalaşmasının, əsasən, üç amillə bağlı olduğu (koqnitiv, effektiv, davranış) qeyd olunan milli kimlik (identiklik) milli düşüncəni, mədəniyyəti, dili, dini, tarix, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, milli ideya, millətçilik anlayışlarını özündə ehtiva edən bir məvhumdur. Milli identiklik fərdin özünün bu və ya digər dövlətə, millətə mənsub olmasını dərk etməsi və duyması, həmçinin müəyyən millətlə eyniləşdirərək konkret siyasi davranış modelinin olmasıdır.

Milli kimlik məsələsi hər bir xalqın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də özünü açıq şəkildə göstərir ki, məsələnin əksər parametrlərinin inikasına biz XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında (XX əsrin əvvəllərindən əsrin 70-ci illərinə qədər – E.A.) rast gəlirik ki, bunlar problemin mürəkkəbliyi və çoxşaxəliliyi ilə fərqlənir.

XX əsrin əvvəllərindən əsrin 70-ci illərinə qədərki Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının poeziya qolunda milli kimliyin təbliği və inikası özünü göstərən əsas cəhətlərdən idi. Bu cəhəti həm anadilli, həm də farsdilli poeziyada aydın şəkildə görmək olur.

Təbii ki, dövr, zaman bədii ədəbiyyata mütləq mənada təsir

edir və istər-istəmöz zamanın olayları bədii sözdə əksini tapır. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə poeziyası da bu qəbildəndir. İstər anadilli, istər farsdilli poeziya öz inkişafı illərində milli kimlik məsələlərinə daim önəm vermişdir. Bu məsələlər müasir ədəbiyyatşünaslığımızda sistemli şəkildə araşdırılmamış, elmi-filoloji şərhini tapmamışdır. Məhz bu məsələ və daha digər problemlər mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlər hesab edilməlidir.

“XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi” problemi bizim tədqiqatımıza qədər ayrıca, müstəqil mövzu kimi araşdırılmamışdır. Lakin ümumilikdə haqqında bəhs olunan dövrün poeziyası ilə bağlı M.İbrahimov, İ.Həbibbəyli, S.Əmirov, E.Quliyev, İ.Qəribli, R.Əliyev, M.Mənafi, A.Əliqızı, B.Azəroğlu, N.Rizvan, V.Əliyev, V.Əhməd, H.Həşimli, E.Şükürova, P.Məmmədli, G.Ağayeva və s. bu kimi müəlliflərin tədqiqatlarında, dövrü mətbuatda çap olunmuş bir çox məqalələrdə qiymətli fikirlər söylənilmiş, bu və ya digər dərəcədə problemə toxunulmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyekt və predmetini XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimliyin təbliği və milli kimlik uğrunda mübarizə, milli şüurun formalaşmasında rolunu oynayan bədii mətnlər, milli kimliyin mətnədə ifadə səviyyəsi və üsulları, dogma yurdun, vətənin tərənnümü, dilin milli kimliyin ən mühüm amili olması, tədqiqata cəlb olunmuş əsərlər haqqında olan məlumatlar təşkil edir. Təbii ki, həmin əsərlərin yazıldığı mühit, tarixi şərait, mövzu ilə səsleşən digər materialları arayıb-axtarmaq, onlara münasibət bildirmək də tədqiqatımızın predmetinə daxil olan məsələlərdəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XX yüzilliyin Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik məsələsinin hansı səviyyədə əks olunması problemini ilkin mənbələrə əsaslanmaqla sistemli şəkildə öyrənmək, elmi-filoloji və bədii əsərlərə istinad edərək bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

– Dövrün problemlə bağlı bədii mətnləri və ədəbi-mədəni

mühit barədə yazılan materiallarla tanış olmaq, onlardan bəhrələnməklə konkret faktlar əsasında dövrün poeziyasının mənzərəsini yaratmaq;

– Poetik əsərlərin təhlili və şərh zamanı əsərlərin yazıldığı tarixi şəraiti nəzərə almaq, mətnləri obyektiv şəkildə qiymətləndirmək;

– Ümumiləşdirmələr apararkən müasir elmi-filoloji fikri nəzərə almaq;

– Sənətkarların fəaliyyətini qiymətləndirərkən onların keçmiş ənənəyə bağlılığını və özünəməxsusluğu dəyərləndirmək.

Tədqiqat metodları. Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, tədqiqatın obyektini kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyindən əsər boyu müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri əsaslarını milli şüur və milli kimlik haqqında olan qaynaqlar, tədqiqata cəlb olunmuş bədii mətnlər barəsindəki mövcud ədəbiyyatşünaslıq əsərləri təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründəki poeziya milli kimlik uğrundakı mübarizədə motiv zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir;

2. XX əsrin ilk onilliyində mövcud poeziyada gələcəyə inam, xalqa məhəbbət, satqın şahlara və onların əlaltılarına nifrət əsas mövzularından olmuşdur;

3. 1941-1946-ci illərin ədəbiyyatı milli ruhu və antifaşist mövqeyi ilə seçilmiş və irəliləyiş illərdən fərqli olaraq, əsasən, anadilli ədəbiyyat olmuşdur;

4. “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetlərində, “Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunan əsərlərə əsaslanaraq bu dövr ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ adlandırılır və hesab edilir ki, bu illərin poeziyasını milli kimlik uğrunda mübarizə poeziyası da adlandırmaq olar;

5. Azərbaycanda Milli Hökumətin süqutundan sonra anadilli

poeziyanın inkişafına rejim tərəfindən əngəllər törədilib çap imkanları verilməsə də, şairlər gizli və yarımleqal şəkildə fəaliyyət göstərmiş, demokratik ideyalar uğrunda mübarizəni hər şeydən üstün tutaraq məram və məsləklərinə sadıq qalmış, xalqın dərdlərini, arzu və istəklərini bəyan etməkdən çəkinməmişlər;

6. XX əsrin ikinci yarısında yaranmış poeziyada yaddaşa qayıdış və milli mənlilik hissənin inikasını M.Şəhriyar, B.Səhənd, H.Sahir, H.Tərən, Ə.N.Oxtay və b. şairlərin yaradıcılığında əsas, aparıcı mövzulardan olmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi” probleminin öyrənilməsi sahəsində sistemli şəkildə yazılmış ilk monoqrafik tədqiqatdır. Aşağıdakıları elmi yeniliklər hesab etmək olar:

–Dövrün poetik əsərlərində milli kimlik uğrunda mübarizənin bədii əksi məsələsi ilk dəfə olaraq ətraflı və sistemli şəkildə öyrənilmiş;

– Poetik əsərlər milli kimlik məsələsinin inikasını baxımından, həmçinin mövzu, məzmun, ideya və janrlara görə, bədii mətn əsasında tədqiq edilərək sərf-nəzər edilmiş;

–Poeziya nümunələrində milli kimliyin (identiklik) komponentlərinin hansı səviyyədə əks olunması elmi-nəzəri fikrə və konkret ədəbi-bədii nümunələrə əsaslanmaqla elmi-filoloji şərhini tapmış;

–Tarixilik prinsipi gözlənilərək bədii mətnlərdə problemin qoyuluşu yarandığı şərait və mühit nəzərə alınmaqla dəyərləndirilmiş;

–Bir sıra ədəbi nümunələr ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyətini, hər şeydən əvvəl, “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi”nin hərtərəfli araşdırmaq və qiymətləndirməkdə axtarmaq lazımdır. Tədqiqatdan klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmələr, bu sahələrlə bağlı araşdırma aparanaqlar və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində

təhsil alan tələbələr də faydalana bilərlər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin başlıca məzmunu, müddəaları, elmi yenilikləri, yekunları və nəticələri müəllifin məqalə və tezislər şəklində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu elmi jurnal və məcmuələrdə, xarici elmi nəşrlərdə çap etdirdiyi məqalələrdə, beynəlxalq konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun yazılmışdır. Dissertasiya işinin giriş hissəsi – 11.067, birinci fəsil – 64.348, ikinci fəsil – 61.792, üçüncü fəsil – 70.595, nəticə isə – 6.435 şərti işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 214.237 şərti işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “**XX əsrin 40-cı illərinə qədərki Cənubi Azərbaycan şəirində milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi**” adlanır və iki paraqraftan ibarətdir. “**Məşrutə inqilabı və Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı dövründəki poeziyada milli kimlik məsələsinin inikası**” adlı ilk paraqrafta Məşrutə və Xiyabani hərəkatı dövrü Cənubi Azərbaycan şeiri problem üzrə tədqiq olunmuş, belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Məşrutə və Ş.M.Xiyabani hərəkatı ədəbiyyatının

ümumi mənzərəsi, Cənubi Azərbaycanda yaranan şifahi və yazılı ədəbi abidələr təsdiq edir ki, bu illərin ədəbi sözü xalqın bağrından qopan sözlər olmuş, ədəbiyyat zamanla nəfəs almışdır. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat özündən sonrakı ədəbi prosesə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Bədii mətnlərdə milli kimlik məsələlərinə dair mötəbər tədqiqatların müəllifi olan professor Tahirə Məmməd yazır: *“Şəxsi kimlik bir fərdin özünəməxsusluqlarının məcmusu olduğu kimi, milli kimlik də hər hansı bir millətin, xalqın özünə xas xüsusiyyətlərini ehtiva edir... Milli kimlik hər hansı bir millətin özünə xas dilini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, dinini, özünüifadə gerçəkliyini, davranış və ünsiyyət dəyərlərini komplektləşdirdiyindən, sadalanan cəhətlərin hamısının və ya bir neçəsinin yaradıcılıqda inikası bədii sənətdə milli kimliyin ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər”¹.*

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyat, bədii söz nə qədər fərdlər tərəfindən yaradılsa da, cəmiyyətin, toplumun həyatında, əxlaq və mənəviyyatında baş vermiş hadisələr ictimai-ədəbi fikirdə əksini tapır və həyatdakı olaylarsız bədiiyyat ötüşə bilmir. Bu mənada Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını sərf-nəzər edərkən belə bir mənzərə ilə qarşılaşırıq ki, *“Məşrutə dövründə ədəbiyyat xalq hərəkətinin salnaməsi, dövrün bədii təfəkkürünün inkişafının, ictimai hiss və həyəcanlarının güzgüsü olmuşdur”².*

Məşrutə dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının əksər nümunələri poetik forma və janrlarda yaranmış, belə demək mümkünsə, bədii sözün əsas, aparıcı qolunu poeziya təşkil etmişdir. Bu illərdə istər Azərbaycan dilində, istərsə də fars dilində meydana gələn poetik əsərlərdə əsas mövzuları milli

¹ Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn / T.Məmməd. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – s. 4.

² Müciri, C. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917) // XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər. Məqalələr məcmuəsi. – Bakı: Elm, – 1900. – s.35.

dəyərlərin təbliği, milləti səadət və insansevərlik, vətənpərvərlik, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri təşkil edir. Həmin illərdə yazıb-yaratmış H.R.Sərraf, S.Ə.Gilani, S.Səlməsi, M.C.Məşuf, M.Ə.Xazin, B.Abbasadə, M.M.Şəbüstəri və başqalarının yaradıcılıqlarında yuxarıda qeyd etdiklərimiz çox aydın şəkildə öz dolğun poetik əksini tapmışdır.

Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, “*XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bir sıra müsəlman ölkələrində xalqların milli mənsubiyyəti ilə dini əqidələri eyniləşdirilir, “İslam milləti” kimi ifadə işlənirdi*”³ ki, Cənubi Azərbaycanda da vəziyyət qeyd olunduğu kimi idi. Təbii ki, özlərini iranlı, İran dövlətinin vətəndaşı hesab edən şairlər milli kimlik baxımından iranlı kimi çıxış edir, milli kimliyin komponentləri onların yaradıcılığında da iranlı, iran vətəndaşı olaraq əks olunurdu. Bu əsərlərin əksəriyyətində din, əqidə, adət-ənənə, tarixi keçmişin xatırlanması müşahidə olunsada, əsas mövzulardan ən başlıcasını azadlıq idealı, vaxtilə şöhrətli bir ölkə olan İranın hazırda çətin durumda olması və ümumi şəkildə “islam milləti” kimi təqdim olunan İran azərbaycanlılarının milli kimlik komponentlərinin inikası təşkil edirdi.

XX əsrin əvvəllərinə qədər daha çox qəzəl, qəsidə və mərsiyələri ilə tanınan Hacı Rza Sərrafın 1906-cı ildə yazdığı məşhur “Dur, vəqti-səhərdir” müstəzadı zamanın tələbi ilə meydana çıxmışdır.

İranın o zamankı ictimai-siyasi vəziyyətində və cəmiyyətdə gedən mübarizələr fonunda demokratik inqilabi ruhu gücləndirən, xalqın çoxdankı arzularını ifadə edən, onun hürriyyətsevər bir xalq olduğunu, lakin hələ də qəflətdə qaldığını xatırladan şair şeirin ilk misraları ilə oxucusuna ərk və bir qədər də hiddətlə kitab edərək deyir:

Ey milləti-İslam, oyan, vəqti-səhərdir,

³ İbrahimov, M. Dövrün müxtəsər ictimai-ədəbi mənzərəsi // XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər. Məqalələr məcmuəsi. – Bakı: Elm, – 1900. – s.14.

*Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən nə xəbərdir.
Dur, vaxtı-səhərdir!*⁴

Məşrutə dövrü ədəbiyyatının bir sıra poetik nümunələri milli dirçəlişin, xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi olduğundan, milli ruhlu, inqilabi mövzulu şeirlər camaat içərisində tez yayılır, bir çox hallarda, müəlliflərinin adları belə xalqın yadından çıxır, onlar az qala folklor nümunələri hesab olunurdu. Belə poetik nümunələrin əksəriyyətində “*Səttarxan və xalq azadlığı tərənnüm olunur, mürtəcelər lağa qoyulur, lənətlə yad edilirdilər*”⁵.

Bu illərdə meydana çıxan folklor nümunələrində Səttarxan vəsf olunduğu halda, Məhəmmədəli şah və Azərbaycana ögey gözlə baxan Tehran hakimiyyəti kəskin tənqid edilir və eyni zamanda millətin öz milli kimliyinə sahib çıxmasının vacibliyi fikri də təbliğ olunurdu.

Verdiyi sözə əməl etmək, söz qəhrəmanı yox, əməl qəhrəmanı olmaq Azərbaycan xalqına xas olan əsas milli keyfiyyətlərdəndir ki, bu məsələ ədəbiyyatda da əksini tapırdı. Dövrün tanınmış mücahid şairlərindən olan və “Səttarxan hərəkətinin müğənnisi” hesab edilən Mir Əbdülhüseyn Xazin (1873-1918) “Mücahid” adlı şeirində yazırdı:

*Quru söz ilə vəfa toxumun əkmə, yersiz olur,
Bu toxuma qan ilə su verməsən, səmərəsiz olur.
Mücahid olmagilən, olsan ol həbib kimi,
Mücahidi-həqq olan həqq yolunda sərsiz olur*⁶.

Milli kimliyin inikası əksər şeirlərində bədii əksini tapan Səid Səlməsi Məşrutə hərəkəti dövründə inqilabi-ictimai fəaliyyəti, azadlıq mücadiləsində dönməz mövqeyi və heyrətamiz cəsarəti ilə seçilən qələm sahiblərindəndir. İyirmi iki illik qısa ömrünü millətinin milli şüuru və özünüdərkinin oyanışına,

⁴ Sərraf Hacı Rza. Divan / – Təbriz: – 1331 (1912). – s. 75.

⁵ Əliyev, R. Məşrutə dövründə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı – 1905-1911. (“Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi : XX əsr” kitabında). – Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, – 2013. – s.48.

⁶ Xazin, M.Ə. Mücahid // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II c. – Bakı: Elm, – 1983, – s. 96.

dirçəliş və istiqlalına həsr edən, milli kimliyin əsas komponentlərindən biri olan “Vətən” obrazı əsərlərində mühüm yer tutan:

*Məqsudimiz xilasi-vətəndir, vətən, vətən,
Uğrunda hazırıq ki, edək bəzli-cani-tən*⁷, -

deyən Səid Səlməsi Məşrutə inqilabı illərində irticaçı ünsürlər milli-istiqlal mübarizəsinə mane olub pozuculuq fəaliyyətinə başlayanda Azərbaycan xalqının mübarizədən qalib çıxacağına əminliklə Təbrizi, Azərbaycanı tutduğu haqq yoldan döndərmək istəyən irticaçı qüvvələri ittiham edərək *“İrşad” qəzetində “Müstəbidlərə” adlı kəskin bir şeir çap etdirir*⁸. Onun İran Məclisinə üzv seçilmiş Cənubi azərbaycanlı vəkillərə ünvanladığı və nikbin təəssüratlar əsasında yazdığı “Təhəssür” şeiri milli kimlik mübarizəsinin inikası baxımından maraqlıdır.

Milli dilin milli kimliyin ən mühüm daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, *“bir çox hallarda, başqa dildə yazılan mətn öz milli kimliyi baxımından onu yaradan müəllifin milli kimliyinin daşıyıcısı olur”*⁹. Şeirləri ilə milli şüurun formalaşmasında xidmətləri olan, əsərlərini, əsasən, fars dilində yazan Seyid Əşrəfəddin Gilaninin (1872-1934) də bir sıra əsərlərinə məhz bu baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Pesyan Təbrizinin “Marş”, Behiştیی-Təbrizinin “Vətən”, Cəfər Xamneinin “Vətənə”, “Ümid fəlsəfəsi”, Təqi Rəfət Təbrizinin “Qadınlara xitab”, “Ey iranlı cavan” və s. bu kimi əsərlərdə milli kimliyin bədii inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə çox böyük sənətkarlıqla həllini tapmışdır.

Milli dil, məfkurə, milli kimlik məsələləri poeziyasında mühüm yer tutan ən qüdrətli şairlərdən biri, heç şübhəsiz ki, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəridir.

Mövzu və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Güney

⁷ Səlməsi, S. Sone üslubunda // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II c. – Bakı: Elm, – 1983, – s.160.

⁸ Aslanov, M. Vətənpərvər şair // M.Aslanov – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti // – 1987, 3 aprel. – s. 3.

⁹ Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn /T. Məmməd. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. –s.10.

Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu məharətlə, özünəməxsus tərzdə davam etdirən və özündən sonra bir məktəb yaradan M.Ə.Möcüz şeirlərinin demək olar ki, əksəriyyətində milli şüurun və milli kimliyin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan maarifi, mədəniyyəti və azadlıq ideyalarını təbliğ edir.

İlk şeirlərini “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə yazan, Təbrizdə Məşrutə inqilabı başlanan ərəfədə bir çox vətənpərvərlər kimi fədailərə qoşularaq, mücahidlərlə birgə mübarizə meydanına atılan Bayraməli Abbaszadənin şeirlərinin milli kimliyin formalaşmasındakı rolunu danmaq olmaz. Onun poeziyasında bədii ümumiləşdirmə, adi əhvalatlarda böyük həqiqətləri göstərməyə və həyati problemə toxunmaq meyli çox güclüdür.

Milli şüur və milli kimliyin daşıyıcıları olan yeni insan tərbiyəsi, maarif və mədəniyyətin təbliği C.Ə.Bağçaban poeziyasının başlıca mövzularındandır. Cahil və nadan ikən özünü “əllameyi-zaman” sayanlar, naqis ikən “bəhsi-kamali-əql edənlər”, “varlı görəndə bütperəst kimi səcdə edən, yoxsul görəndə kəlamını həcvə, söyüşə döndərənlər” şair tərəfindən acı məsxərə obyektinə çevrilir.

20-ci illərin əvvəllərində genişlənən milli-azadlıq hərəkatı bədii ədəbiyyatda yeni “mübariz insan” obrazlarının yaradılması ilə də seçilir ki, bu illərdə ədəbiyyatda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmioğlu, Məhəmməd Tağıxan və s. bu kimi şəxslər barədə dəyərli əsərlər meydana gəlir. Xorasan üsyanının başçısı olan polkovnik Məhəmməd Tağıxan barədə dəyərli bir şeir yazan İrəc Mirzə onu cəsur vətənpərvər, misilsiz qəhrəman və Vətənə sədaqət rəmzi kimi xarakterizə edir.

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Rza şah istibdadı illərinin poeziyasında milli kimlik məsələsi”** adlanır. Bu paragrafda Rza şahın hakimiyyətdə olduğu illərin poeziyası qoyulan problemə uyğun olaraq araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, bu illərin poeziyası daha çox fars dilində yayılsa da, bu heç də anadilli poeziyanın yaranmaması anlamına gəlməməlidir. Çünki bu illərdə ana dilində çap olunmaq imkanının, demək olar ki, olmadığına baxmayaraq, çap olunmasa belə, anadilli şeir nümunələri də yaranır, həm fars, həm də

Azərbaycan dilli poeziya, əslində, anadilli məktəbi, mətbuatı əlindən alınmış xalqın arzu və istəklərinin tərcümanı, danışan dili rolunu oynayırdı. Əvvəlki illərin poeziyasında olduğu kimi, bu illərin də poeziyasına bir vətəndaşlıq ruhu hakim idi. Özlərini azərbaycanlıdan daha çox iranlı sayan şairlər problemin mahiyyətini ümumiran kontekstində həll etməyə üstünlük versələr də, onların poeziyasında milli ruh və milli kimlik məsələsi də özünü aşkar şəkildə göstərirdi.

Haqqında söhbət gedən illərin azadfikirli, milli düşüncəli şair və ziyalılarından olan Mahmud Mirzə oğlu Qənizadənin (1878-1935) poetik irsi ilə tanışlıq deməyə imkan verir ki, M.Qənizadə şeirlərində milli kimliyin əsas komponentlərindən olan azadlıq carçısı kimi çıxış etmiş, insanları anti-humanist üsullarla az qala kölə halına salan quruluşa qarşı etiraz səsini bildirməkdən çəkinməmişdir.

Şeirlərinin kiçik bir qismi əldə olan Nımtac xanım Səlamasi əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaradan demokratik fikirli, cəsarətli qadın şairlərdən biridir. Onun ədəbiyyatşünas-şair Əbülfəzl Hüseyni tərəfindən ustalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə olunan “Qadınların kişilərə xitabı” və “Tehrana xitab” şeirləri həmin illərin ən qiymətli poeziya nümunələrindən hesab olunur¹⁰.

Qadın azadlığı mövzusu və qadın azadlığı uğrunda mübarizə Şəms Kəsmainin şeirlərinin də əsas motivlərini təşkil edir. Qadınları öz hüquqları barədə mübarizəyə səsləyən şair “Qadınlara xitab” şeirində yazırdı:

*Üzün bir Zöhrə, Ay, Günəşdir sənin,
Özün dünyada kəm – günəşsiz kimisən.
Sən bu qanlı, küskün diyarda xarsan,
Özündən arxayın, yaddan ümidsiz¹¹.*

XX əsrin ilk onilliklərində yaşayıb-yaradan Arif Qəzvinin

¹⁰ Səlamasi, Nımtac xanım. Qadınların kişilərə xitabı // CAƏA, II c. – Bakı: Elm, – 1983. – s. 46-47.

¹¹ Kəsmay, Ş. Qadınlara xitab // CAƏA, II c. – Bakı: – Elm, –1983. – s. 54.

(1882-1933) poeziyası İran və eləcə də Güney Azərbaycanın ictimai-siyasi lirikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Şairin “Yaşasın”, “Elə”, “Olmaz”, “Xalq olardı azad”, “Puçdan”, “Rəzalətdir” və s. şeirlərində xalqı ictimai mübarizəyə səsləmək motivləri çox güclüdür.

Yeni fars şeirinin yaradıcılarından biri, XX əsrin əvvəllərindəki demokratik və inqilabi hərəkatın fəal iştirakçısı olmuş şair, alim və publisist M.Ə.Dehxudanın (1879-1955) “Mərhumun nəfəsi”, “Arifin yolu”, “Fəqr hümməti”, “Qarının şikayəti”, “Ağamın ən yaxşı işi” adlı şeirləri, hər şeydən əvvəl, zəmanəsinə görə mövzu yeniliyi və ictimai məzmunu ilə seçilir.

İranda İranın görkəmli alimi Seyid Əhməd Kəsrəvi “Ədəbiyyat haqqında” adlı əsərində yazır: *“Məşrutə hərəkatından sonrakı dövrdə həyatın poeziya qarşısına qoyduğu tələblərə öz yaradıcılığı ilə cavab verən şairlərdən biri Pərvin Etisamidir. O, yüksək fikirlər ifadə edən şeirlər yazmış, beləliklə dərin məzmunlu, səmimi və dolğun əsərləri ilə xalq ruhunun tərcümanına çevrilmişdir”*¹².

Professor İslam Qəribli doğru olaraq qeyd edir ki, *“feodal mütləqiyyətinin ədalətsiz qanunları qarşısında məzlum kökə salınmış, qazandığının ondan birinə sahib olmağa belə hüququ olmayan kəndlinin – rəncbərin taleyi P.Etisami şeirlərinin əsas mövzularındandır”*¹³.

Monarxist bir rejimdə, şahlıq üsuli-idarəsi ilə idarə olunan İranda üsuli-idarəyə qarşı üsyan etmək, onu sətiraltı, məcazi sözlərlə deyil, açıq şəkildə tənqid etmək tək-tək qələm sahiblərinə aid edilə biləcək hünərdir ki, bu hünərvəzlər sırasında, heç şübhəsiz ki, Pərvin Etisaminin də adı var. Pərvin Etisaminin “Bülbül və qarışqa”, “Səy və əməl”, “Əkinçinin nəğməsi” kimi əsərlərində yaratdığı obrazlar, dövrə, hadisələrə münasibəti şairin poetik qüdrətini göstərməklə yanaşı, yüksək insani və əxlaqi keyfiyyətlərə də malik olmasından xəbər verir.

¹² Kəsrəvi, S.Ə. Dər piramune-ədəbiyyat / S.Kəsrəvi. – Tehran; – 1325 (1946), – s.52.

¹³ Qəribli, İ. Ədəbiyyat sərhəd tanımır / İ.Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.137.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Poeziya ikinci dünya müharibəsi və milli azadlıq mübarizəsi dövründə**” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. “**Ədəbiyyatın inkişafında yeni mərhələ. Poeziyanın baş mövzuları**” adlı ilk paraqrafda belə bir nəticəyə gəlinir ki, İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da milli şüurun oyanışına və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şərait yaratdı. Mütərəqqi fikirli azadlıqsevər Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən şair, yazıçı və jurnalistlər şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək gizli və açıq şəkildə Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizəyə qoşuldular. Bu dövrdə yaranan poetik əsərlərin böyük əksəriyyəti inqilabi ruhlu, şahlıq istibdadına qarşı birbaşa və kəskin etirazı ilə diqqəti cəlb etməyə, özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

Daha çox milli özünüdərk və özünü təsdiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illərin poeziyası dövrün, zamanın hadisələrinə ayıq gözlə baxmağa, olayları vaxtında əks edib ictimaiyyətə təqdim etməyə səy göstərməyə başladı. Akademik Mirzə İbrahimovun, çox doğru olaraq, qeyd etdiyi kimi, “*bədii ədəbiyyat bütün bu hadisələrə biganə qalmadı, bu və ya digər dərəcədə onların güzgüsü oldu*”¹⁴.

Haqqında söhbət gedən illərin Cənubi Azərbaycan şeiri daha çox anti-imperialist xarakter daşıyırdı. Ölkədaxili monarxist rejimin, şahlıq üsuli-idarəsinin, milli ayrışkiliyin tənqidi, zülmə və zalıma qarşı üsyan, xalqı mübarizəyə çağırış poeziyanın başlıca mövzularından idi.

Ana dili uğrunda mübarizə daha çox özünü dövrün poeziyasında, xüsusilə “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetləri və “Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunan ədəbi-bədii materiallarda göstərir. Bu illərin poetik nümunələrinin bir çoxu ilk nömrəsi Əli Şəbüstərinin müdirliyi və İsmayıl Şəmsin

¹⁴ İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası // “Azərbaycan” jurnalı, – 1988, № 4. – s.133.

redaktorluğu ilə 1941-ci ilin noyabr ayının 1-də çıxan “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində dərc olunurdu.

Qəzetin səhifələrində tez-tez çıxış edən Məhəmməd Biriya oxucusu ilə ünsiyyətdə mükəlliməyə üstünlük verir, satirik şeirləri ilə milli ruhun oyanışına xidmət edirdi. Oxucusuna müraciətdə səmimi, eyni zamanda, qayğıkeş və tələbkar olan şair “Ayılmaz” rədifli şeirində yazırdı:

*Qəm çəkmə, əmoğlu, hələ bu millət ayılmaz,
Ac, lüt qala daim, çəkə min zillət, ayılmaz¹⁵*

1941-ci ilin sentyabrında İrandan qaçmağa məcbur olan Rza şahdan sonra xaricdəki imperialist dairələrin köməyi ilə taxta otuzdurulan Məhəmməd Rza Pəhləvi atasının yolu ilə gedərək, Azərbaycana qarşı şovinist siyasət yeridir, ölkədə müxtəlif dillərdə məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi, qəzetlərin çıxdığı halda, Azərbaycan türkcəsində nə təhsilə, nə də mətbuat yayımına icazə verilmirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə 1941-ci ilin avqustunda Cənubi Azərbaycana getmiş Sovet Ordusu sırasındakı mühərrir, şair və ədiblərin iştirakı ilə “Vətən yolunda” adlı qəzetin nəşri məsələsi gündəmə gəldi.

Qəzətdə Şimali Azərbaycandan gedib müvəqqəti olaraq Təbrizdə yaşayan və fəaliyyət göstərən M.İbrahimov, S.Rəhimov, S.Rüstəm, Ə.Məmmədخانlı, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Q.Məmmədli, C.Xəndan, İ.Nəzərli və başqa müəlliflərlə yanaşı, Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad (Natiqi), Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşı, Əli Tudə, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədluyi Abbasi, Hilal Nasiri və s. bu kimi yerli qələm sahibləri də fəal şəkildə iştirak edirdilər. Mübaliğəsiz demək olar ki, “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafında, milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. 1946-cı ilin may ayının birinə qədər fasilələrlə nəşr olunan bu qəzet bir ədəbi tribunaya çevrilmişdi. Etiraf edilməlidir ki, nəşr

¹⁵ Biriya, M.Ayılmaz// “Azərbaycan” qəzeti, – 1941(1320), № 17 – s. 3.

fəaliyyətini davam etdirdiyi illərdə “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi azərbaycanlıların tələb və arzularını əks etdirən başlıca vasitələrdən biri idi.

“Vətən yolunda” qəzetinin müzakirə obyektinə çevirdiyi məsələlər çoxçeşidli olduğu kimi, orada dərc olunan ədəbi-bədii yazılar da forma və məzmunca çox rəngarəng idi. Qəzətdə əruz və heca vəznində yazılmış, janr etibarilə fərqlənən çoxlu sayda lirik əsərlərə rast gəlmək olur. Ədəbi-bədii əsərlərdə faşizmin ifşası, monarxiya rejimlərinin tənqidi, azadlığa, istiqlala çağırış, milli varlığın təsdiqi və dil məsələləri başlıca mövzulardan idi.

S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumətə Azərbaycan xalqının nicatı kimi baxmaq, onu alqışlamaq Cənubi Azərbaycan şairlərinin “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunan şeirlərinin aparıcı mövzuları sırasında yer alırdı. Bu illərdə ələ düşən fürsətdən istifadə edərək, Cənubi Azərbaycan şairləri Şimali Azərbaycana – Bakıya da səfər edir və səfər təəssüratlarını poetikləşdirərək “Vətən yolunda” qəzetində nəşr etdirirdilər.

1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində yazıları tez-tez çap olunan M.Etimadın şeirlərində vətənpərvərlik, ölkənin acınacaqlı vəziyyətini açıb göstərmək, tənqid və ifşaçılıq, xalqı elmə, biliyə, gözü açıqlığa çağırış əsas yer tuturdu. Vətən xainlərini, satqınları, mənfəət güdən möhtəkirləri kəskin surətdə tənqid və ifşa edən şair xalqını birliyə, istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırırdı. “Şərəfəti tap!”, “Yaşamaz”, “Dilənçi”, “Analar həyatı”, “Düzlük aləmdə səadət evinin qayəsidir”, “Rüşvət canımdır” və s. kimi şeirlər bu dövrün demokratik poeziyasının gözəl nümunələrindəndir.

Əli Fitrətin “Azərbaycanım, yaşa”, “İttihad”, “Məclisi-milliyə”, “Mədh azadəqane-Təbriz” kimi şeirləri bu illərin ictimai-siyasi lirikasının gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də milli kimlik uğrunda mübarizə motivlərinin zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir.

İbrahim Zakir bu illərdə yazdığı “Vətən, ey Vətən”, “Təbriz”, “Azər”, “Şanlı xalqımız”, “Fədailərə və qızılbaşlara”, “Mənim öz dilim var” və s. bu kimi şeirlərində milli kimliyini

şövlə tərənnüm edərək, milli identikliyin komponentləri olan Vətən, azadlıq, ana dili, bunları necə qorumaq barədə düşüncələrini oxucuları ilə bölüşür.

Müşahidələrimiz deməyə əsas verir ki, həmin illərdə yaranmış poetik nümunələrdə Azərbaycan, milli hökumət, doğma yurd, vətəndən ayrılıq, milli dil, azadlıq eşqi, imperialist müharibələrə və fars şovinizminə qarşı mübarizə mövzuları üstünlük təşkil edir.

Ölkədə “antifaşist şair” ləqəbi ilə məşhurlaşan, “Cənubi Azərbaycanın Sabiri” adlandırılan Məhəmməd Biriyanın sözügedən ərafədəki yaradıcılığı həm dövrün ədəbi-bədii mənzərəsini əks etdirmək, həm də şairin poeziyasında milli kimlik məsələsinin inikası baxımından maraqlıdır. Şairin həmin illərdə yazdığı şeirlərinin əksəriyyəti 1944-cü ildə Bakıda “Ürək sözü” adlı kitabında nəşr olunmuşdur¹⁶. Şairin kitabındakı şeirlərinin müəyyən qismini Vətən və onun azadlığı uğrunda mübarizə motivlərinin əks olunduğu əsərləri təşkil edir.

Hüseyn Səhhafın “Vətən qurbanıyım”, “Milli hökumətə”, “Milli hökumətin qurulması” şeirlərində də Cənubi Azərbaycan xalqının birliyi və Milli hökumətə inamı, qərinələrlə zillət çəkən ellərin öz arzusuna çataraq, Azərbaycanda Milli hökuməti bərqərar edib, onunla iftixar etməsi tərənnüm olunur.

Mir Mehdi Çavuşı həmin illərdə yazdığı “Yurduma”, “Azərbaycan” şeirlərində vətənin qəhrəmanlıq tarixinə nəzər salıb, onun şərəfli tarixi ilə öyünürdüsə, “Dilimi” şeirində milli kimliyin əsas komponentlərindən biri hesab edilən milli dil məsələsi barədə düşüncələrini poetikləşdirirdi.

Bu fəslin ikinci paraqrafı **“Şairlər məclisi” Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsas tribunası kimi** adlanır.

“Şairlər məclisi”nin yaranmasının bilavasitə iştirakçısı olan professor Cəfər Xəndan 1947-ci ildə yazdığı “Vətən yolunda” qəzeti” adlı məqaləsində məclisin təşkili ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Müəllifin yazdıqlarından anlaşılır ki, belə bir məclisin yaradılmasında əsas məqsəd bir

¹⁶ Biriya, M. Ürək sözü // M.Biriya, – Bakı : Azərneşr, – 1944. – s. 118.

tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli nümayəndələrini öyrənmək, digər tərəfdən də müasir şairlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək, onları bir təşkilat halında birləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Cəfər Xəndan qeyd edir ki, *“Şairlər məclisi”nin təşkili haqqında hazırlıq işləri 1944-cü ilin axırlarında görülsə də, məclis rəsmi surətdə 1945-ci ilin əvvəllərində təşkil olunmuşdur*”¹⁷.

“Şairlər məcmuəsi”ndə çap olunan poetik əsərlərin baş mövzularından biri xalqın qəhrəmanlıq tarixinin təsvir və tərənnümü idi. Onlar bu yolla milli ruhu dirçəltmək, oxucularda, xüsusilə gənclərdə milli kökə qayıdışı təmin etmək istəyirdilər. Bu baxımdan müştərək müəlliflərin qələminin məhsulu olan “Azərbaycan” şeir təqdirəlayiqdir. Şeirdə deyilirdi:

*Tarixin simasını minlərlə insanlar yazıb,
Kani-qeyrət olduğun hər yerdə dastanlar yazıb,
Qəhrəman keçmişlərindən al bu dərsi yadigar,
Qəhrəman ol, qəhrəmanlıq şivəsin eylə şüar,
Var nə qədər canımız hiفز eylərik heysiyyətin,
Qoymarıq, məhv eylərik düşmənlərin milliyyətin*¹⁸.

Azərbaycan Milli Hökumətinə ithaf olunan “Azərbaycan” əsərini həm bu məcmuədəki əsərlərin, həm də ümumiyyətlə 1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan şeirinin manifesti də adlandırmaq olar.

Azərbaycan türkcəsinin Milli Hökumət dövründə dövlət dili elan olunması bütün xalqı həyəcanlandırmış, məmləkətdə yaşayanların sevincinə səbəb olmuşdu. Dil məsələsi ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrilmişdi. Ədiblərin, demək olar ki, hamısı bu haqda yazırdılar. Doğma Azərbaycan türkcəsinin gözəlliyi, onun əsl şeir, sənət, elm dili olması, bu dilin ləyaqəti, dəyəri demokratik düşüncəli söz sahiblərinin yaradıcılığında

¹⁷ Xəndan, C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü / C.Xəndan. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – s. 164.

¹⁸ Şairlər məclisi / Təbriz: Oktyabr-noyabr 1945-ci il, № 3-4. – s.6.

xüsusi yer tuturdu.

“Şairlər məclisi” məcmuəsində çap olunan poetik nümunələr deməyə əsas verir ki, 1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında iki motiv daha çox poeziyanın simasını müəyyənləşdirirdi. Bunlardan biri *“satqın dövlət başçılarına, daxili irtica və hakim siniflərə qarşı kəskin əks mövqe, digəri isə işğalçı xarici imperialistlər əleyhinə aparılan barışmaz mübarizə idi”*¹⁹.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, 1940-1941-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqı İranın digər xalqları ilə birlikdə daxili irtica və imperIALIZmə qarşı eyni mövqedən çıxış edirdilər. Orası da yəqindir ki, bu prosesdə Güneydə yaşayan soydaşlarımız daha aktiv idilər ki, bu aktivlik bədii ədəbiyyatda da özünü göstərirdi. “Şairlər məclisi” məcmuəsində çap olunan poeziya nümunələrində, xüsusilə M.Biriya, Əli Fitrət və M.Etimadın əsərlərində bu, daha çox hiss olunurdu.

1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəliş mərhələsi hesab olunur. Bu illərdə Güney Azərbaycanda Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradılması ilə ictimai-siyasi durum dəyişmiş, illər boyu milli, mənəvi varlığı tapdalanan, bir millət olaraq dili, mədəniyyəti fars millətçiləri tərəfindən dövlət səviyyəsində təqiblərə məruz qalan Azərbaycan xalqı ayağa qalxaraq, öz siyasi, insani və mədəni hüquqlarını tələb etməyə başlamışdılar. Xalqın iradəsi və əzmi ilə bilavasitə bağlı olan milli azadlıq hərəkatı baş vermiş, Milli Hökumət yaradılmışdır. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, “Şairlər məclisi” məcmuəsində çap olunan şeirlərin əsas mövzuları sırasına daxil idi.

Təbrizdən başqa, Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Zəncan, Ərdəbil, Marağa, Mərənd, Urmiya və Miyanədə “Şairlər məclisi”nin şöbələri yaranmışdı ki, demokratik ədəbiyyatın inkişafında bu məclislərin rolu danılmazdır.

“Şairlər məclisi”nin yetişdirmələri olan gənc şairlərin

¹⁹ Qəribli, İ. 1941-1945-ci illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı. (21 Azər-70 konfransının materialları) / İ.Qəribli. – Bakı: Araz, – 2015, – s. 268.

əksəriyyətinin şeirlərinin baş mövzusunun Azərbaycan, doğma yurd, Milli Hökumət olduğunu görürük. Aslan Abbaszadənin “Məclisi-milliyə”, Səməd Afiyətin “Əziz vətənim”, E.Nikdilin “Doğma yurdum Təbriz”, Mir Əyyub Mahmudinin “Şanlı vətənim”, Sədi Zamanın “Vətən eşqi”, Mənuçöhr Səid Vəzirinin “Vətən” şeirləri dediklərimizi əyani şəkildə göstərir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**1947-70-ci illər poeziyasının inkişaf meyilləri**” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir: “**Poeziya milli azadlıq hərəkatının geri çəkilməsi dövründə. M.Şəhriyar poeziyası milli kimlik mübarizəsinin zirvəsi kimi**” adlı ilk paraqrafda Azərbaycanda Milli Hökumətin süqutundan sonrakı poeziyaya nəzər salınır. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, dövrün anadilli poeziyası məlum səbəblər ucbatından 60-cı illərin ortalarına qədər çap olunmaq imkanı qazanmasa da, təbii axarı ilə inkişaf etmiş, müəlliflər imkanları daxilində gizli şəkildə də olsa, poetik əsərlərini çap etdirmişlər. 70-ci illərin əvvəllərindən İran inqilabına qədər yaranmış poetik əsərlər qismən də olsa çap olunduğundan, onlar haqqında daha çox məlumat verilmiş, Cənubi Azərbaycanda və Respublikamızda nəşr olunan bədii və elmi əsərlərə istinad edilməklə, poeziyada milli düşüncənin, tarixi yaddaşa qayıdışın ümumi konturları müəyyənləşdirilmişdir.

Milli Hökumətin süqutundan sonra İran ərazisində Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının açıq şəkildə nəşrinə və anadilli kitabların çapına ciddi qadağalar qoyuldu. Ana dilində çap olunan, yaxud əlyazma halında olan cild-cild kitablar yandırıldı, doğma dildə yazıb-yaratmaq yasaq edildi. 1946-cı ildə Milli Hökumətin təşəbbüsü ilə yaradılan “Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyəti” qapadıldı, Azərbaycan dilli radio verilişləri tam dayandırıldı.

1960-cı ilə qədər Azərbaycanın mədəni həyatında böyük bir durğunluq yarandı. 1949-cu ildə “Azərbaycan Dostları Cəmiyyəti”nin gizli şəkildə çap etdirdiyi “Qısa folklor kitabçası” istisna olunmaqla, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydər babaya salam” poemasına qədər (1954) ana dilində ciddi bir əsər çap olunmadı. Həmin illərin ədəbi mənzərəsinin hansı vəziyyətdə olduğunu nəzərə alan Əlirza Nabdil Oxtay yazır: “1325-ci ildən

1340-cı ilin əvvəlinə qədər (1946-1963-cü illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər növhə və “Heydərbabaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və mətbuat yayımını qadağan etmişdi”²⁰.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Mərkəzi Hökumətin – şahlıq üsuli-idarəsinin Azərbaycana münasibətində nisbi bir yumşaqlıq hiss olunmağa başladı. 50-ci illərdə yazılan, lakin çapına imkan verilməyən əsərlərlə yanaşı, 60-cı illərdə yazılan bir sıra əsərlər dar çərçivədə olsa da, çap imkanı qazandı. H.M.Savalan tərəfindən hazırlanmış “Türkcə təranələr” (1962), S.Cavidin “Azərbaycan dili bilgisindən yazı qaydaları” (1964), ikicildlik “Azərbaycan folklor nümunələri” (1965), B.Q.Səhəndin “Sazımın sözü” (1965), M.Fərzanənin “Bayatılar” (1965), S.Behrəngi və B.Dehqaninin tərtib etdikləri “Azərbaycan əfsanələri” (1965) kitabları çap olundu.

Milli Hökumətin süqutundan sonra ən çox təqib və işgəncələrə məruz qalanlar içində qələm sahibləri, yazarlar da var idi. Cəlladlar şair, nasir və ədiblərə qanlı divan tutdular.

Milli əzadlıq hərəkatının iştirakçıları olan şairlərdən Balas Azəroğlu, Əli Tudə, İbrahim Zakir, Mədinə Gülgün, Həkimə Billuri və başqaları Sovet İttifaqına sığınaraq, Şimali Azərbaycanda öz yaradıcılıq fəaliyyətlərini davam etdirməyə başladılar.

Cənubi Azərbaycanda qalmağa məcbur olan şairlər gizli və yarımleqal şəkildə fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, demokratik ideallar uğrunda mübarizəni hər şeydən üstün tutdular, məram və məsləklərinə sadıq qalaraq xalqın dərdlərini, ürək sözlərini dedilər. Təsadüfi deyildir ki, mübariz şair Bulud Qaraçorlu Səhənd xalqa qarşı terror və təqibi dövlət siyasəti kimi qəbul edir, Tehran hökuməti əleyhinə səsini qaldıraraq yazırdı:

²⁰ Nabdil,Ə.O. Əsərləri / O.Ə.Nabdil. – Bakı: Qoliot Qkup QSC, – 2009. – s. 136.

*Qarqış zəmanənin qanunlarına!
Qarqış ürəkləri ayıranlara!
Lənət insanları qəfəsə salıb,
Bəşər hüququndan dəm vuranlara!*²¹

XX əsrin ikinci yarısında yaranmış Cənubi Azərbaycan poeziyasında yaddaşa qayıdış və milli mənlilik hissənin inikası məsələsində, heç şübhəsiz ki, ən dəyərlı əsər ustad sənətkarın “Heydərbabaya salam” poemasıdır.

Əsəri “Heydərbabaya salam” əvəzinə “Azərbaycana salam”, yaxud “Vətənə salam” da adlandırmaq olardı. Akademik İsa Həbibbəylinin çox doğru qənaətinə görə, *“dillər əzbəri olan məşhur “Heydərbabaya salam” poeması ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığının zirvəsidir. Fars dilində çoxcildlik divan yaratmasına və Azərbaycan dilində yazılmış milli şeirin klassik bədii nümunələrini yazmağa nail olmasına baxmayaraq, o, daha çox “Heydərbabaya salam” poeması ilə tanınb şöhrətlənmişdir”*²².

M.Şəhriyarın ana dilinə, anasına böyük sevgi və şövqlə qələmə aldığı, anadilli poeziyasının zirvəsinə çevrilən “Heydərbabaya salam” poeması həm məzmun-forma gözəlliyi, şeiriyyəti, həm də xalq adət-ənənələrinin təsviri, məhəbbətlə tərənnümü baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəhriyarşünas alimlərin hamısının yekdil rəyi budur ki, “Heydərbabaya salam” poemasındakı ruhi doğmalığ, el sevgisi, vətənə məhəbbət hissi o qədər güclü və təsirlidir ki, Şəhriyarı o taylı, bu taylı soydaşlarına sevdirməyə, əbədiyaşar etməyə kifayət edər.

M.Şəhriyarın anadilli poeziyasını, xüsusilə onun milli kimlik məsələsi ilə bağlı əsərlərini, təbii ki, “Heydərbabaya salam” poeması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Şəhriyarşünas professor Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül” kitabında yazır: *“Şəhriyar xalqının qarşısında məsuliyyətini dərk edən şairdir. Elə buna görə də dözülməz həyatdan can qurtarmaq naminə ayağa qalxan xalqın*

²¹ Səhənd, B. Sazımın sözü / B.Səhənd. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s.46.

²² Həbibbəyli, İ. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 1999. – s. 26.

mübarizəsini böyük siyasi oyunlar məngənəsində kimlərsə öz xeyirlərinə istiqamətinin dəyişdirilməsi ehtimallarına qarşı şair narahatçılığı səmimi və təmiz duyğuların məhsuluna çevrilir”²³.

1950-1970-ci illərdə, İran İslam İnqilabına qədər M.Şəhriyar müxtəlif janr və vəznlərdə yetmişdən yuxarı əsər yazmışdır ki, bunlardan bir çoxu ictimai məzmunlu olub, birbaşa araşdırdığımız problemlərlə bağlı olan şeirlərdir. Bunlara şairin “Türkün dili”, “Dərya elədim”, “Azadlıq quşu “Varlıq”, “Şəhriyarın cavabı”, “Süleyman Rüstəmə”, “O taydan gələne”, “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab”, “Qaçaq Nəbi” və s. bu kimi şeirləri misal göstərmək olar.

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Şeir milli mənlik və mənəviyyət uğrunda mübarizədə. Əsas ədəbi simalar”** adlanır.

Azərbaycan xalqının arzuları əsasında qurulmuş, zəhmətkeşə torpaq, iş yeri, qadınlara kişilərlə bərabər seçmək-seçilmək hüququ verən, Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan edən, maarif, səhiyyə, incəsənət, mədəniyyət sahəsində misli görünməmiş tədbirlər planı hazırlayıb bunların müəyyən qismini həyata keçirən Milli Hökumətin süqutu Cənubi Azərbaycanda yaşayan milyonlarla soydaşımızın milli kimliklərini sual altına aldığı kimi, bəşəri və insani arzularının da üstündən qara xətt çəkdi. Azərbaycanlı – Azərbaycan türkü İranda varlığı tapdanılmış bir millət halına gətirildi. Qısa bir dövr ərzində nəşr olunub xalqın hüsn-rəğbətini qazanan, ədəbi qüvvələri ətrafına toplayan “Azərbaycan”, “Azad millət”, “Qələbə”, “Fədai”, “Azər”, “Maarif”, “Şəfəq” və s. bu kimi mətbuat orqanları qapadıldı, 70-dən artıq şair, yazıçı və ədəbiyyatşünasın əsərlərinin doğma Azərbaycan dilində çap olunduğu “Şairlər məclisi” məcmuəsinin ələ keçən bütün nömrə və nüsxələri vəhşicəsinə yandırılaraq külü göyə sovruldu.

Milli Hökumətin qan içində boğulmasından sonra Azərbaycan xalqının arzularının tərcümanı olan anadilli ədəbiyyat və bu ədəbiyyatı yaradan vətənpərvər yazıçılar ən ciddi

²³ Quliyev,E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül / E.Quliyev. – Bakı: Elm, –2004. – s.125.

təqiblərə məruz qaldı. 1945-ci ildə Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzeti yanında təşkil edilmiş “Şairlər məclisi”nin ilk müəssislərindən biri olmuş Əli Fitrət həbs olunaraq zindanda öldürüldü, gənc şair Sədi Yüzbəndinin başı kəsilərək onun yolunu gözləyən anasının ayaqları altına atıldı. Cəfər Məhəmmədzadə Kaşif 1947-ci ildə Tehran rejiminin qansız cəlladları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi, *“Məmmədbağır Niknamın vətən və azadlıq eşqilə çırpınan qəlbi evlərinin astanasındaca odlu güllə ilə susduruldu”*²⁴.

Milli Hökumət zamanında fəaliyyət göstərən şairlərin bir qismi – Məhəmməd Biriya, Balaş Azəroğlu, Həkimə Billuri, Əli Tudə, Aşıq Hüseyn Cavan, İbrahim Zakir və başqaları mühacirət edib o vaxtlar SSRİ-nin tərkibində olan Şimali Azərbaycana sığınmağa məcbur oldular. Cənubi Azərbaycanda qalanlar isə ya susmağa, ya əsərlərini gizli yazmağa, ya da təqiblərdən qurtarmaq üçün Azərbaycanı tərk edib İranın digər məntəqələrinə, ən əsası Tehrandə, bir növ, sürgün ömrü yaşamağa başladılar. Beləliklə, vahid Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu olan Cənubi Azərbaycan poeziyası 1946-cı ilin məlum hadisələrindən sonra iki istiqamətdə inkişaf etməyə başladı: vətəndaxili və mühacirətdə yaranan poeziya.

Cənubi Azərbaycanı bürümüş irtica və təqib illərində (1947-1960-cı illər – E.M.) ədəbi hərəkətin ağırlığı bu zamana qədər artıq ədəbi aləmdə müəyyən söz sahibi, imzası oxuculara yaxşı tanış olan M.Şəhriyar, B.Səhənd, H.Sahir, H.Tərlan, M.Məhzun, Ə.Həddad, H.Coşqun, M.Dirəfşi, Y.Şeydanın üzərinə düşür. 60-cı illərdən başlayaraq A.Bariz, K.M.Sönməz, H.M.Savalan, M.Qaflantı, F.Hasarlı, Ə.N.Oxtay, M.Üskülü, H.Düzgün və bir çox başqaları da bu cərgəyə qoşulur.

Həbib Sahirin yaradıcılığı haqqında düşüncələrimizi ümumiləşdirərkən belə bir qənaətə gəlirik ki, bir şair və vətəndaş olaraq o, bütün şüurlu həyatını və şairlik istedadını xalqının azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, sürgün və təqiblər onun

²⁴ Əmirov, S. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər) / – Bakı: Elm, – 2000. – s. 51.

iradəəsini sındıra bilməmiş, belə bir inamla yaşamış və yazıb-yaratmışdır ki, Azərbaycan xalqı gec-tez öz birliyinə, əbədi müstəqilliyinə qovuşacaq, özü öz müqəddəratını həll edəcəkdir.

1950-70-ci illər Cənubi Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən biri də Fəxrəddin Məmmədli Məhzundur. Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə qurulan Azərbaycan Demokratik Hökumətinin süqutundan sonra Təbrizdən ayrılmağa məcbur olan Fəxrəddin Məhzun Tehrana köçmüş, 1979-cu ildə orada Azərbaycan dilində “Hicran xəstəsi” adlı şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur.

F.Məhzunun Tehrandə yaşadığı illərdə yazdığı “Vətənim Azərbaycana”, “Təbriz”, “Ayrılıq”, “Ağlaram”, “Hicran”, “Ağayi Həddadın məktubuna cavab”, “Olsa”, “Gələcək baharı dünyanın” və başqa əsərləri onun həmin illərdəki yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərini qavramaq üçün dəyərli faktlarla zəngindir.

50-70-ci illər anadilli poeziyanın satirik qanadına mənsub olub Cənubi Azərbaycanda M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Ələkbər Pakzad Həddad (1901-1966) daha çox ictimai məzmunlu şeirlər yazmış, üsyankar və milli ruhlu əsərləri ilə azərbaycanlılarda milli kimlik hissəsinə oyanışına xidmət etmişdir.

Ə.P.Həddadın əsərləri deməyə əsas verir ki, o, satiranı xalqı cəhalətdən oyatmaq üçün başlıca vasitələrdən biri hesab etmiş, “Xabi-qəflətdə yatan millət oyanmır”, - deyə fəryad edərək şeirləri ilə millətinin dərdinə çarə axtarmışdır. Müəllifin “Ax, neyləyim?”, “Olar”, “Budur təməddün əgər”, “Dəmirçi”, “Qəhr atəşi” və s. şeirləri təsdiq edir ki, bir şair olaraq o, zəmanəsinin insan haqları ilə bir yerə sığmayan qanunlarını və mövcud sistemi ifşa etməkdən çəkinməmişdir.

XX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda yetişən milli düşüncəli, yenilikçi şairlərdən biri Əlirza Nabdil Oxtaydır. Milli kimlik məsələsinin inikası əsərlərində aydın şəkildə hiss olunan Ə.Nabdilin “Kürdüstan”, “Tozlu piano”, “İşıq”, “Yurd”, “Səttarxan atlıları” və s. bu kimi əsərləri süjetli lirikanın gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də baş ideyanın verilməsinə xidmət edən orijinal ifadə tərzilə diqqəti çəkir.

Şairin milli kimlik hissləri ilə süslənmiş ən dəyərli əsərlərindən biri, heç şübhəsiz ki, “Səttarxan atlıları”dır. Məşrutə hərəkəti xatırlanan bu əsərdə, əslində məqsəd həmin hərəkəti tərənnüm etmək yox, həmin hadisələrdən dərs götürməyə çağırışıdır. Tarixdə baş vermiş cahənşümul bir hadisəni ədəbi fakt kimi dəyərləndirən şair Cənubi Azərbaycanda heç nəyin dəyişmədiyini vurğulayır. Bildirir ki, Güney Azərbaycanda yenə də xalqın milli hüquqları tapdalanır, onun milli kimliyinə qiymət verilmir. Bunun üçün millət təzədən ayağa qalxmalı, gələcək nəsillərin xoşbəxt və azad yaşayışını təmin etmək üçün istibdad qoşununu darmadağın etməlidir.

Haşım Tərən yaradıcılığa gənc yaşlarında başlasa da, Məhəmməd Rza Pəhləvinin dönəmində yazdığı şeirləri kitab halında çap etdirə bilməmiş, ilk kitabı olan “Alovlı şeirlər” şahlıq üsuli-idarəsinin süqutundan bir il sonra, 1979-cu ildə çap olunmuşdur. Yaradıcılığının 50-70-ci illər mərhələsi digər Cənubi Azərbaycan şairləri kimi o qədər də məhsuldar olmayan Haşım Tərən əsərlərində daha çox Milli Hökumətin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının üzləşdiyi məşəqqətlərdən bəhs etmiş, “Vətən”, “Mənimdir”, “Toxucu qız və Savalan” və s. şeirlərində millətinin arzu və diləklərini tərənnüm etmişdir.

Tədqiqat boyu əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Məşrutə inqilabı və Ş.M.Xiyabani hərəkəti ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi, Cənubi Azərbaycanda yaranan şifahi və yazılı ədəbi abidələr təsdiq edir ki, bu dövrdə yaranan ədəbiyyat özündən sonrakı ədəbi prosesə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

2. Rza şah istibdadı dövründə Azərbaycan xalqının milli varlığına, xalqın milli ruhu və milli kimliyinin ən mötəbər daşıyıcısı olan ədəbiyyatına basqılar olsa da, istər fars, istərsə də Azərbaycan dilində yaranan poetik əsərlər xalqın duyğu və düşüncələrinin tərcümanı olmaq missiyasını şərəflə yerinə yetirmişdir.

3. 1941-1946-cı illərin poeziyası zamanın, dövrün tələblərinə cavab verən poeziya olmuş, əsasən, Azərbaycan

dilində yaranan bu əsərlərdə milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə poeziyanın əsas ideya istiqamətini təşkil etmişdir.

4. 1941-1946-cı illərin ədəbiyyatı milli ruhu və antifaşist mövqeyi ilə seçilmiş və irəliki illərdən fərqli olaraq, əsasən, anadilli ədəbiyyat olmuşdur. Xalqın arzu və istəkləri, ana dili məsələsi bu dövr ədəbiyyatının aparıcı mövzusu olmaqla yanaşı, milli şüurun da formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

5. M.Şəhriyarın XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı anadilli poetik əsərləri milli kimlik, onun əksi və milli şüurun formalaşmasında xidməti olmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Abdullayeva, E. Əlirza Nabdil Oxtay (1944-1972) // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2014. №6, – s. 472-477.
2. Abdullayeva, E. Əlirza Nabdil Oxtayın lirikası // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, II hissə. – Bakı: Mütərcim, Bakı Slavyan Universiteti, – 5-7 may, – 2015, – s. 174-177.
3. Abdullayeva, E. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı (1950-1970-ci illər) // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Texniki Universiteti. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və Elmi İnnovasiyalar” mövzusunda Respublika Elmi-Texniki Konfransının məruzə materialları, I hissə. – Bakı: – 3-5 may, – 2018, – s. 503-504.
4. Abdullayeva, E. XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik mübarizəsinin bədii əksi // – Naxçıvan: Elmi Əsərlər, Naxçıvan Universiteti, – 2021. №1(20), – s. 202-207.
5. Abdullayeva, E. Overview of South Azerbaijan poetry. Adherence to classical traditions // Международный научно-практический конференция. “Стратегия Развитку та приоритетні завдання філологічних наук”, – України: – 18-19 жовтня, – 2019, – с.47-49.
6. Abdullayeva, E. Şəhriyar yaradıcılığının tarixi // – Bakı: BDU. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, –2020. №1 (113), – s. 220-222.
7. Абдуллаева Е. Поэзия Парвин Этесами //– Алматы: Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Хабаршы Филология Сериясы, –2020. №1(177), – с. 12-18.

8. Abdullayeva, E. Həbib Sahir: Həyatı və yaradıcılığı haqqında bəzi mülahizələr // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №5, – s. 300-309.
9. Abdullayeva, E. Cənubi Azərbaycan poeziyasında milli kimlik məsələsi // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi Əsərlər, – 2022. №1(13), – s.18-22.

Dissertasiya işinin müdafiəsi _____ 2023-cü il tarixində saat _____ da AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı, IV-mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.06.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 43440

Tiraj: 100